

آسیب‌های ناشی از فضای مجازی در خانواده از منظر آموزه‌های اسلامی

مرضیه بدرخانی^۱

چکیده

فضای مجازی در دهه‌های اخیر به یکی از اثرگذارترین عرصه‌های زندگی فردی و اجتماعی تبدیل شده است. استفاده بی‌ضابطه و کنترل‌نشده از این فضا، بنیان‌های خانواده را با تهدیدهایی جدی همچون اعتیاد به اینترنت، کاهش تعاملات چهره‌به‌چهره، تضعیف پیوندهای عاطفی، بحران هویت و سست شدن باورهای دینی مواجه می‌سازد. از سوی دیگر، در آموزه‌های قرآن و روایات، خانواده کانونی مقدس و محور تربیت دینی معرفی شده است. هدف پژوهش بررسی، مهم‌ترین آسیب‌های فضای مجازی بر خانواده بر پایه آموزه‌های اسلامی است. و چه راهکارهایی برای پیشگیری و مقابله با آن‌ها می‌توان ارائه کرد. روش پژوهش توصیفی است و داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای و اسنادی گردآوری شده است؛ بدین منظور، آیات و روایات مرتبط با خانواده و آداب ارتباط، و نیز پژوهش‌های درباره فضای مجازی و خانواده بررسی شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد فضای مجازی، در صورت استفاده بی‌ضابطه، موجب اختلال در کارکردهای خانواده، تضعیف نقش والدین، سست شدن ارزش‌های اخلاقی و دینی و افزایش تعارضات خانوادگی می‌گردد.

کلیدواژه‌ها: فضای مجازی، خانواده، آسیب‌های اجتماعی، اعتیاد به اینترنت، آموزه‌های اسلامی، اخلاق دینی.

^۱. طلبه سطح ۲ مدرسه علمیه ایمانیه

مقدمه

خانواده در نگاه اسلام، بنیادی‌ترین نهاد اجتماعی و کانون تربیت دینی و اخلاقی است. قرآن کریم در آیه 21 سوره روم می‌فرماید: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً؛ خدایوند، آرامش، مودت و رحمت را سه رکن اساسی زندگی خانوادگی قرار داده است.¹»¹ پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله وسلم) نیز می‌فرمایند: «الرَّجُلُ رَاحٍ عَلَى أَهْلِ بَيْتِهِ وَهُوَ مَسْئُولٌ عَنْهُمْ؛ مرد، سرپرست خانواده است و درباره آنان از او سؤال خواهد شد.»² این آیات و روایات نشان می‌دهد که حفظ سلامت معنوی و اخلاقی خانواده، وظیفه‌ای الهی و اجتماعی است. در عصر حاضر، با گسترش اینترنت، تلفن‌های هوشمند و شبکه‌های اجتماعی، الگوی ارتباطات خانوادگی دگرگون شده است. آنچه در ابتدا به عنوان ابزاری برای تسهیل ارتباط و دسترسی به اطلاعات مطرح بود، امروز به فضای زیست دوم بسیاری از نوجوانان و جوانان تبدیل شده است. پژوهش‌ها نشان می‌دهد استفاده بی‌رویه و بدون مدیریت از فضای مجازی با پیامدهایی همچون اعتیاد به اینترنت، کاهش تعاملات چهره‌به‌چهره، انزوای اجتماعی، تضعیف پیوندهای عاطفی، مواجهه با محتوای غیراخلاقی، بحران هویت و سست شدن باورهای دینی همراه است.³ این آسیب‌ها مستقیماً کارکردهای اصلی خانواده، یعنی تأمین آرامش، محبت، تربیت دینی و حمایت عاطفی را تهدید می‌کند. مسئله اصلی این است که: فضای مجازی چگونه می‌تواند بر ابعاد روانی، اجتماعی، اخلاقی و دینی خانواده اثر منفی بگذارد و از منظر قرآن و روایات، چه الزاماتی برای مدیریت این فضا وجود دارد؟ پاسخ به این پرسش، برای خانواده‌های مسلمان و به‌ویژه برای نظام تربیتی حوزه‌های علمیه اهمیت اساسی دارد.

اهمیت این پژوهش از چند جهت قابل تبیین است: اولاً: از حیث گستره پدیده: نفوذ وسیع فضای مجازی در زندگی روزمره، به‌ویژه در نسل جوان، این فضا را به متغیری اثرگذار در تربیت و روابط خانوادگی تبدیل کرده است؛ به‌گونه‌ای که نادیده‌گرفتن آن در بحث از خانواده امروز ممکن نیست.

¹. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج 16، ص 391.

². البخاری، صحیح البخاری، ج 3، ص 125.

³. قربانی و همکاران، «آسیب‌های فرهنگی فضای مجازی»، ص 83-110.

ثانیا: از حیث تهدید بنیان خانواده: شواهد تجربی نشان داده‌اند که آسیب‌های فضای مجازی (مانند اعتیاد به اینترنت، دسترسی به محتوای مستهجن، روابط خارج از چارچوب و ...) با افزایش تعارضات خانوادگی، کاهش رضایت زناشویی و حتی طلاق مرتبط است.¹ ثالثاً: از حیث مبنای دینی: در آموزه‌های اسلامی، خانواده جایگاه ویژه‌ای دارد و حفظ آن از هرگونه تهدید اخلاقی و معنوی، بر عهده والدین و جامعه است. با این حال، بسیاری از راهکارهای ارائه‌شده در ادبیات روان‌شناسی و علوم تربیتی، کمتر به مبانی قرآنی و روایی توجه کرده‌اند. از حیث نیاز عملی: خانواده‌های متدین در مواجهه با مسئله فضای مجازی، غالباً میان دو رویکرد «ممنوعیت مطلق» و «رها سازی» سرگردان‌اند؛ در حالی که نیازمند چارچوبی دینی و واقع‌بینانه برای استفاده صحیح و کنترل‌شده از این فضا هستند.

با توجه به موارد فوق، تبیین آسیب‌های فضای مجازی بر خانواده و استخراج راهکارهای مبتنی بر آموزه‌های اسلامی، ضرورتی علمی و کاربردی است؛ به‌ویژه در محیط‌های حوزوی و مراکز تربیت دینی.

با بررسی کتب و مقالات در این موضوع؛ شهید مطهری در کتاب «نظام خانوادگی اسلام» با تبیین ساختار و فلسفه خانواده در اسلام، نشان می‌دهد که هرگونه تهدید بیرونی که آرامش، مودّت و رحمت را در خانواده مختل سازد، با روح این نظام ناسازگار است.² آیت الله مکارم شیرازی در «تفسیر نمونه» نیز ذیل آیات مربوط به خانواده، بر نقش عوامل فرهنگی و محیطی در تحکیم یا تضعیف روابط خانوادگی تأکید کرده است.³ در پژوهش‌های میدانی، اثر: ایمانی و شیرالی‌نیا (1394) در مطالعه‌ای بر روی 384 نوجوان، نشان داده‌اند که ضعف در کارکرد خانواده (ارتباط، پاسخ‌دهی عاطفی، کنترل رفتاری و ...) با اعتیاد به اینترنت همبستگی معنی‌دار دارد و بخش عمده‌ای از واریانس آن را تبیین می‌کند⁴ رحمانی و ایل‌بیگی (1400) نیز بیان کرده‌اند که ابعاد شخصیتی، نگرش‌های مذهبی و هوش اخلاقی، در پیش‌بینی آسیب‌های فضای مجازی در

¹. همان

². مطهری، نظام خانوادگی اسلام، ص 214.

³. مکارم شیرازی، همان.

⁴. ایمانی و شیرالی‌نیا، «نقش کارکرد و فرآیند خانواده در اعتیاد به اینترنت نوجوانان»، ص 142-163.

دانش‌آموزان نقش مهمی دارند.^۱ قربانی و همکاران (1398) به آسیب‌های فرهنگی فضای مجازی پرداخته و تأکید کرده‌اند که این فضا می‌تواند ارزش‌های دینی و هویت فرهنگی را تحت تأثیر قرار دهد.^۲ لطیفی و شصتی (1401) نیز به تأثیر استفاده از فضای مجازی بر ارزش‌های خانواده پرداخته‌اند. با وجود این تحقیقات، هنوز نیاز به پژوهشی وجود دارد که به صورت منسجم، آسیب‌های فضای مجازی بر خانواده را از منظر قرآن و روایات، در کنار یافته‌های علمی، تحلیل و بر اساس آن راهکارهای عملی ارائه کند. مقاله حاضر در پی پاسخ به این نیاز است.

1- آسیب‌های روانی و اجتماعی ناشی از فضای مجازی

فضای مجازی در کنار تسهیل ارتباطات و دسترسی به اطلاعات، آسیب‌های روانی و اجتماعی جدی بر خانواده تحمیل می‌کند؛ از جمله اعتیاد به اینترنت که اشتغال ذهنی افراطی و ناتوانی در کنترل مصرف را به دنبال دارد، انزوای اجتماعی و کاهش تعاملات چهره‌به‌چهره که پیوندهای عاطفی را تضعیف می‌کند، و بحران هویت ناشی از ترویج الگوهای غیربومی و هنجارهای ناسالم. پژوهش‌ها نشان می‌دهد خانواده‌هایی با کارکرد ضعیف عاطفی، بیشتر در معرض این آسیب‌ها قرار دارند و این وضعیت با آموزه‌های قرآنی مبنی بر «مودّت و رحمت» در خانواده در تعارض است.

1-1. اعتیاد به اینترنت و شبکه‌های اجتماعی

یکی از مهم‌ترین آسیب‌های روانی و اجتماعی فضای مجازی، «اعتیاد به اینترنت» است که با اشتغال ذهنی افراطی، ناتوانی در کنترل استفاده و ادامه مصرف علیرغم پیامدهای منفی در عرصه‌های تحصیلی، شغلی و خانوادگی شناخته می‌شود. مطالعات نشان داده‌اند شیوع اعتیاد به اینترنت در میان نوجوانان رو به افزایش است.^۳ کارکرد کلی خانواده، کیفیت ارتباط، پاسخ‌دهی عاطفی، آمیزش عاطفی و کنترل رفتاری، با اعتیاد به اینترنت همبستگی معنی‌دار دارند و این

^۱. رحمانی و ایل‌بیگی، «نقش ابعاد شخصیتی هگزاگون»، ص 219-228.

^۲. قربانی و همکاران، پیشین.

^۳. همان

متغیرها بخش قابل توجهی از واریانس آن را تبیین می‌کنند.^۱ به عبارت دیگر، هرچه خانواده از نظر عاطفی و ارتباطی ضعیف‌تر باشد، احتمال وابستگی نوجوان به فضای مجازی بیشتر می‌شود. در حالی که آموزه‌های اسلامی درباره نقش خانواده در تأمین حمایت عاطفی تأکید دارد و در روایات، بر هم‌نشینی، دعا و مشارکت خانوادگی در هنگام مشکلات تأکید شده است؛ چنان‌که امام صادق (علیه السلام) می‌فرماید: «پدرم هرگاه اندوهناک می‌شد، زنان و کودکان را جمع می‌کرد، دعا می‌خواند و آنان آمین می‌گفتند.»^۲ چنین الگوهایی، برخلاف انزوای فردی در فضای مجازی، به تقویت پیوندهای عاطفی منجر می‌شود.

2-1. انزوای اجتماعی و کاهش تعاملات چهره‌به‌چهره

استفاده افراطی از شبکه‌های اجتماعی می‌تواند موجب انزوای اجتماعی و کاهش تعاملات چهره‌به‌چهره میان اعضای خانواده شود. نوجوانان و جوانانی که ساعات طولانی در فضای مجازی حضور دارند، فرصت و انگیزه کمتری برای گفت‌وگو و هم‌نشینی با والدین و خواهر و برادرهای خود دارند و این موضوع زمینه‌ساز احساس تنهایی و افسردگی است.^۳ خانواده‌هایی که فرزندان به اینترنت معتادند، رضایت از زندگی خانوادگی کمتر و تعارضات والد - فرزند بیشتر است.^۴ این وضعیت با فلسفه «سکونت و آرامش» در زندگی مشترک که قرآن بر آن تأکید می‌کند، در تعارض است: «لَتَسْكُنُوا إِلَيْهَا»؛ تا نزد او آرامش یابید.^۵

2-3. بحران هویت و تضعیف ارزش‌های خانوادگی

فضای مجازی با ترویج سبک‌های زندگی و هنجارهای غیردینی و غیربومی، می‌تواند بر هویت جنسیتی، خانوادگی، ملی و دینی تأثیر بگذارد و در نوجوانان بحران هویت ایجاد کند. رحیم‌زاده و همکاران، از تعارض ارزش‌ها و اختلال در شکل‌گیری شخصیت به عنوان برخی آسیب‌های اخلاقی

^۱. ایمانی و شیرالی نیا. نقش کارکرد و فرآیند خانواده در اعتیاد به اینترنت نوجوانان. مشاوره و روان درمانی خانواده، ص 142-163.

^۲. کلینی، الکافی، ج 2، ص 487.

^۳. قربانی و همکاران، همان.

^۴. ایمانی و شیرالی نیا، همان.

^۵. روم/ 21.

4-1. افزایش سواد رسانه‌ای و آگاهی خانواده‌ها

یکی از راهبردهای اساسی، ارتقای سواد رسانه‌ای در سطح خانواده است. والدین باید شناخت کافی از ماهیت، کارکرد و تهدیدهای فضای مجازی داشته باشند و بتوانند فرزندان را در استفاده صحیح از آن یاری دهند. حدیث «عَلِّمُوا أَوْلَادَكُمْ السَّبَّاحَةَ وَ الرِّمَایَةَ...» در زمانه ما می‌تواند به معنای آموزش مهارت‌های لازم برای «شنا» در دریای اطلاعات و دفاع در برابر تهدیدهای رسانه‌ای نیز فهم شود؛ یعنی توانایی تشخیص محتوای سالم از ناسالم و مدیریت زمان استفاده را داشته باشد.¹

4-2. تقویت پیوندهای عاطفی و روابط خانوادگی

حفظ صمیمیت و محبت در خانواده، بهترین سپر در برابر جاذبه‌های ناسالم فضای مجازی است. امیرمؤمنان (علیه السلام) می‌فرماید: «هرگاه خدا برای خانواده‌ای خیر بخواهد، آنان را در دین دانا می‌کند، کوچک‌ترها بزرگ‌ترها را احترام می‌نهند و مدارا و میانه‌روی را روزی آنان می‌سازد.»² چنین خانواده‌ای، به دلیل سرمایه دینی و عاطفی، کمتر به دنبال جایگزین‌های مجازی برای روابط واقعی می‌رود.

4-3. احیای ارزش‌های دینی و معنوی

تقویت ایمان، حیا، تقوا و مسئولیت‌پذیری در خانواده، از مهم‌ترین راهکارها برای مصون‌سازی در برابر آسیب‌های اخلاقی فضای مجازی است. مطهری در «نظام خانوادگی اسلام» نشان می‌دهد که اسلام، نظامی جامع برای تنظیم روابط خانوادگی ارائه کرده است که اگر به‌درستی اجرا شود، خانواده را از بسیاری آسیب‌های اجتماعی و اخلاقی حفظ می‌کند.³ والدین باید با گفتار و رفتار خود، الگوی استفاده مسئولانه و خداپسندانه از فضای مجازی باشند.

4-4. مدیریت زمان و نظارت هوشمندانه

¹. کلینی، الکافی، ج 6، ص 47.

². ری‌شهری، نهج‌الفصاحه، ج 147.

³. مطهری، نظام خانوادگی اسلام، ص 214.

والدین لازم است قوانین روشنی برای میزان و نوع استفاده از اینترنت و شبکه‌های اجتماعی در خانواده وضع کنند. این نظارت باید توأم با احترام، گفت‌وگو و اقتناع باشد، نه صرفاً برخوردهای تنبیهی و ممنوعیت‌های ناگهانی. قرآن کریم می‌فرماید: «وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا؛ خانواده‌ات را به نماز فرمان ده و بر آن شکیبا و پایدار باش.»^۱ این آیه، نقش مستمر و صبورانه والدین در هدایت خانواده را گوشزد می‌کند؛ نقشی که در تربیت رسانه‌ای نیز مصداق دارد.

4-5. ایجاد فضای گفت‌وگو و مشارکت خانوادگی

خانواده‌ها باید فضایی امن برای بیان احساسات، سؤالات و تجربه‌های فرزندان در زمینه فضای مجازی ایجاد کنند. گفت‌وگوی صمیمانه و بدون سرزنش، سبب می‌شود نوجوانان در مواجهه با محتوای آسیب‌زا، مشخصاً به والدین مراجعه کنند، نه به همسالان یا منابع نامطمئن. روایت نبوی درباره بیدارکردن همسر برای عبادت شب و مشارکت در عمل صالح،^۲ می‌تواند الگویی برای همراهی و مشارکت در سایر عرصه‌های زندگی، از جمله مدیریت فضای مجازی باشد.

^۱. طه / 132

^۲. ری شهری، میزان الحکمه، ج 5، ح 10446.

نتیجه‌گیری

فضای مجازی پدیده‌ای چندبعدی است که در کنار فرصت‌های ارزشمند، آسیب‌های متعددی را متوجه نهاد خانواده ساخته است. بر اساس بررسی‌های این مقاله، مهم‌ترین آسیب‌ها در سه محور روانی - اجتماعی، اخلاقی - دینی و ارتباطی قابل جمع‌بندی است: اعتیاد به اینترنت، انزوای اجتماعی، کاهش تعاملات چهره‌به‌چهره، بحران هویت، گسترش فحشا و منکرات، تضعیف باورهای دینی، نقض حریم خصوصی، تضعیف نقش والدین و افزایش تعارضات زناشویی. آموزه‌های قرآنی و روایی، تصویر روشنی از جایگاه خانواده به‌عنوان کانون سکونت، مودّت و رحمت ارائه می‌کند و بر سرپرستی مسئولانه، تربیت دینی، حفظ حریم‌ها و تقویت پیوندهای عاطفی تأکید دارد. این آموزه‌ها، همراه با یافته‌های پژوهش‌های روان‌شناختی و اجتماعی، نشان می‌دهد که خانواده‌هایی با کارکرد سالم، روابط گرم و بنیان دینی مستحکم، در برابر آسیب‌های فضای مجازی مقاوم‌ترند؛ در حالی که اختلال در کارکردهای خانواده، زمینه‌ساز گرایش بیشتر به استفاده آسیب‌زا از اینترنت است. بر این اساس، راهکارهای اصلی برای پیشگیری و مقابله با آسیب‌های فضای مجازی عبارت است از: 1. ارتقای سواد رسانه‌ای والدین و فرزندان؛ 2. تقویت پیوندهای عاطفی و ایجاد روابط گرم و صمیمانه در خانواده؛ 3. احیای ارزش‌های دینی و معنوی و الگوبودن والدین در عمل؛ 4. مدیریت زمان استفاده و نظارت هوشمندانه بر محتوای مصرفی؛ 5. ایجاد فضای گفت‌وگو، مشارکت و حل مسئله درون خانواده. عمل به این راهکارها، با تکیه بر دستورهای قرآن و روایات و همراهی با دستاوردهای علمی، می‌تواند خانواده‌های مسلمان را در استفاده صحیح از فضای مجازی و مصون ماندن از آسیب‌های آن یاری رساند.

منابع

- 1- البخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح البخاری، تحقیق: مصطفی دیب البغا، بیروت، دار ابن کثیر، 1407ق، ج 3، ص 125.
- 2- کلینی، محمد بن یعقوب،
- 3- ری شهری، محمد، نهج الفصاحه: گزیده سخنان پیامبر اکرم (ص)، تهران، مؤسسه علمی - فرهنگی دارالحديث، 1382.
- 4- میزان الحکمة، قم، مؤسسه دارالحديث، 1386.
- 5- قرائتی، محسن، تفسیر نور، قم، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، (تاریخ چاپ....)
- 6- مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، بیروت، دار إحياء التراث العربی، 1376.
- 7- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب الاسلامیه، 1371.
- 8- مطهری، مرتضی، مسئله حجاب، تهران، انتشارات صدرا، 1386.
- 9- نظام خانوادگی اسلام، تهران، انتشارات صدرا، 1401.
- 10- مهریزی، مهدی، «سرپرستی و ریاست خانواده (قسمت دوم)»، پیام زن، 10(110)، 1380.

مقالات

- 1- ایمانی، مهدی؛ شیرالی‌نیا، خدیجه، «نقش کارکرد و فرآیند خانواده در اعتیاد به اینترنت نوجوانان»، مشاوره و روان‌درمانی خانواده، 5(2)، 1394، ص 142-163.
- 2- ایمانی، م. و شیرالی‌نیا، س. (۱۳۹۹). آسیب‌های فضای مجازی بر خانواده. *فصلنامه خانواده*، ۱۲(۳)، ۱۲۰-۱۳۵.
- 3- رحمانی، سمیرا؛ ایل‌بیگی، رضا، «نقش ابعاد شخصیتی هگزاگو و نگرش‌های مذهبی و هوش اخلاقی در پیش‌بینی آسیب‌های فضای مجازی در دانش‌آموزان دختر دوره دوم متوسطه شهر مشهد»، فصلنامه رویش روان‌شناسی، 1400.
- 4- قریبانی، محمد مهدی؛ علیرمضانی، احمد؛ دارابی، معصومه، «آسیب‌های فرهنگی فضای مجازی»، دوفصلنامه مطالعات اسلامی آسیب‌های اجتماعی، 1398.

- 5- رحیم‌زاده، عبدالله؛ علی‌اصغرپور، هادی؛ رحیم‌زاده، مسعود؛ ثریا، ماهان، «بررسی آسیب‌ها و راهکارهای تأثیر فضای مجازی بر تربیت اسلامی دانش‌آموزان»، در: ششمین کنفرانس بین‌المللی علوم تربیتی، روان‌شناسی، مشاوره، آموزش و پرورش، 1403.
- 6- لطیفی، روح‌انگیز؛ شصتی، مهدیه، «بررسی میزان تأثیر استفاده از فضای مجازی بر ارزش‌های خانواده»، فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات خانواده، 3(4)، 1401.
- 7- رضایی و همکاران، ۱۴۰۱ انسجام خانواده. روانشناسی خانواده، ۸(۲)، ۴۵-۶۰.
- 8- . قوه قضائیه. (۱۴۰۲). گزارش طلاق‌های سایبری، تهران: مرکز آمار.